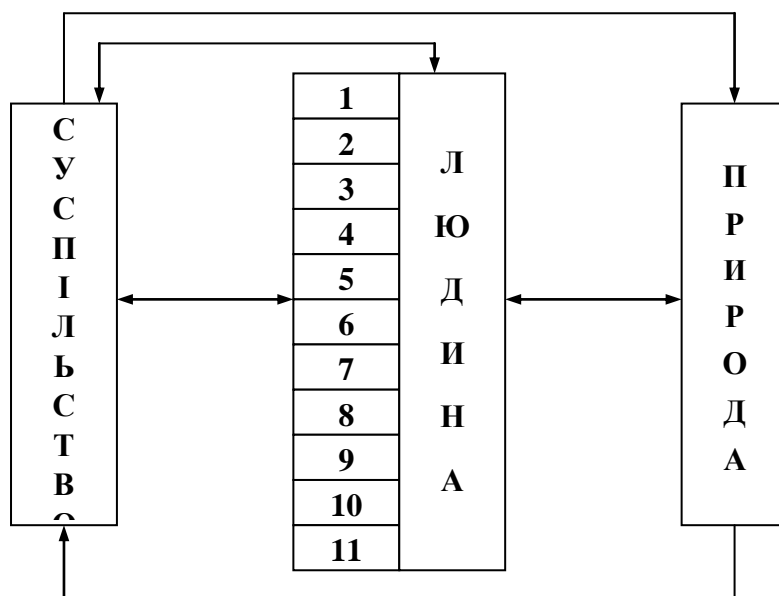

Василь Костицький, д. ю. н., член-кореспондент НАПрН України, проф.
(Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи)

Найкраще, що є у Бога на Землі.

(Екологічне право та школа екологічного права проф. Ю.С.Шемшученка)

Сучасне суспільство, на думку автора, не може розглядатися як сукупність громадянських суспільств, що сформувалися або формуються у рамках національних держав, а є глобальним громадянським суспільством. Людина ХХ-ХХІ століть, як і сучасне суспільство в цілому, є невіддільною від природи, як це було століття і тисячоліття тому. Водночас взаємодія суспільства і природи реалізується не тільки у формі єдності, а й як складний діалектичний суперечливий процес боротьби і єдності протилежностей, в якому обидві системи – суспільство і природа – взаємно доповнюють одна одну, існують одна для одної і одна через одну, а тому становлять єдину глобальну соціоекологічну систему “суспільство – довкілля”. У своєму розвитку природа, створюючи людину, дійсно утворює те, чого їй не вистачає, – мислячий дух, який усвідомлює себе і суспільство (рис.1).

1 – мораль; 2 – релігія; 3 – економіка; 4 – політика; 5 - право; 6 – наука; 7 – духовна культура (література, мистецтво); 8 – інформаційна сфера; 9 – управління; 10 – рекреація; 11 - інші галузі суспільного життя.

Рис. 1. Глобальна система “суспільство – природа”

Довкілля (навколишнє природне середовище) – це необхідний і доступний для буття людства простір, що піддається впливу суспільства, яке у ньому живе. Залучення нових природних умов у сферу матеріального виробництва означає, що компоненти довкілля стають соціалізованими елементами суспільного буття або як засоби виробництва, або як різноманітні предмети суспільного чи особистого споживання. У зв'язку з цим проблема охорони довкілля як життєвого простору людини охоплює і охорону природи, і раціональне використання природних ресурсів, і забезпечення екологічної безпеки здоров'я та життя людини, і суспільство у цілому, який впливає на людину.

Різнобічна діяльність суспільства з охорони довкілля свідчить про багатоплановість змісту цього поняття і вказує на необхідність комплексного підходу до вирішення питань, пов'язаних із його визначенням, взаємодії всіх напрямків охорони навколишнього природного середовища (рис.2).

Функціонування соціуму у ХХІ ст. суттєвим чином відбивається на планетарному кругообігу речей і енергії, викликаючи незворотні зміни в біосфері, з якими вона неспроможна справитися самотужки, ведучи до її деградації, а, зрештою, і до погіршення умов життя і діяльності самої людини.

Водночас, аналізуючи сучасне екологічне становище, можна зазначити, що Україна, на жаль, не використала свій історичний шанс для його поліпшення, що було визнано самою державою. Постановою Верховної Ради України “Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки” від 5 березня 1998 р. екологічну ситуацію в Україні було охарактеризовано як кризову.¹ А в 2004 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 р. №992-р “Про схвалення Концепції Державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища”, Уряд

¹Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 р. №188/98-ВР. “Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”. - Відомості Верховної Ради України від 13.10.1998 - 1998 р., № 38, стаття 248

визначив, що екологічна ситуація в Україні залишається вкрай складною, навантаження на навколишнє природне середовище зростає, забруднення і виснаження природних ресурсів продовжує загрожувати здоров'ю населення, екологічній безпеці та економічній стабільності держави.² Загалом можна констатувати, що кардинальних зрушень на краще в екологічній сфері за роки незалежності не відбулося, чому, звісно, існує низка причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

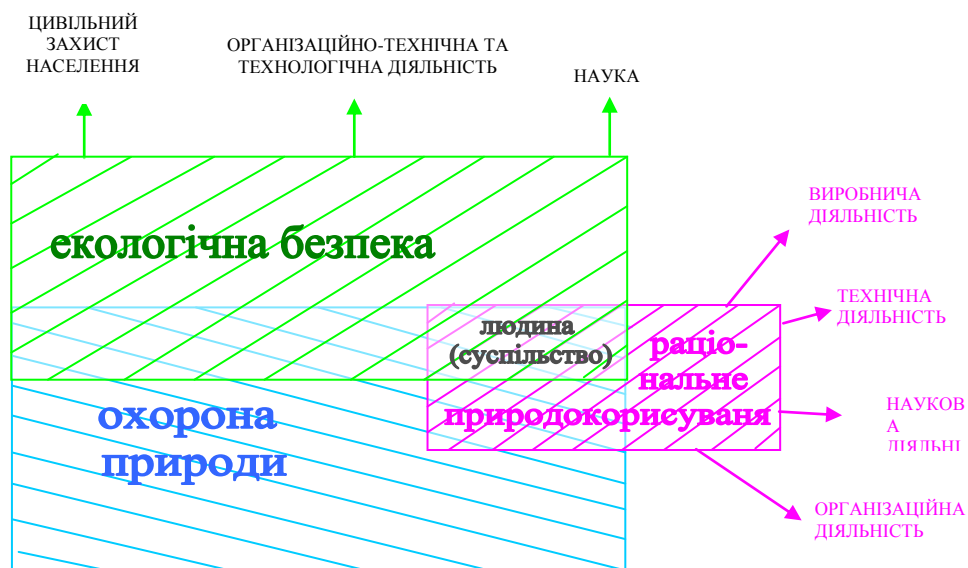

Рис. 2. Взаємодія напрямків охорони довкілля

Врахування сучасних особливостей взаємодії суспільства і природи вимагає розглядати політику у сфері охорони довкілля не тільки в Аристотелівському трактуванні як вчення про державу і владу, а й як практичне управління життям суспільства (функціональний Платонівський підхід) та систему програмних установок, принципів і норм регулювання життя суспільства і суспільних відносин. Екологічна політика, таким чином, стає сукупністю засобів впливу держави та інших політичних інститутів на систему “суспільство – природа” з метою своєчасного вирішення протиріч, що виникають у ній, забезпечення сприятливого для життя людини і суспільства

² Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 р. №992-р “Про схвалення Концепції Державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища”. – режим доступу до інформації: www.rada.gov.ua

навколишнього природного середовища та екологічної безпеки для нинішнього і майбутніх поколінь, сферою реалізації екологічної функції держави.

Екологічна функція держави, вперше поняття якої було сформульоване ще радянською наукою екологічного права, зокрема О.С.Колбасовим та Ю.С.Шемшученком, не є її постійним супутником. Виникнення екологічної функції держави пов'язане з поглибленням протиріч між суспільством і природою та необхідністю розширення державно-правового втручання у сферу відносин з охорони довкілля. Особливістю екологічної функції держави є те, що за своїм змістом вона належить до сфери екологічних відносин, а за формою – до системи правого регулювання суспільних відносин.

Основою реалізації екологічної функції держави є економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища (економіко-правовий механізм охорони довкілля), спрямований на реалізацію таких стратегічних цілей: створення системи екологічного права; формування ефективної системи управління екологічним розвитком; побудова соціально та екологічно орієнтованої економіки; формування екологічної свідомості людей, що, на нашу думку, забезпечує перехід суспільства на шлях сталого розвитку³.

Насамперед, зауважимо, що екологічне право як галузь права незалежної України розвивалося і розвивається на базі науки екологічного права, перш за все, теоретичних розробок українських вчених. У 70-х роках нас було так мало, що не тільки в рамках України, але й на теренах СРСР ми знали один одного особисто та підтримували дружні особисті стосунки, в центрі яких стояли О.С.Колбасов, Краснов М.І., Козирь М.І. (три «К», як їх по-доброму усі називали «за очі»), Ю.С.Шемшученко, В.В.Петров, а окрім них – уже і маститі вчені, і початківці - В.І.Андрейцев, В.В. Костицький, С.М.Кравченко, Н.М. Красилич, Н.Р.Малишева, М.І.Малишко, В.Л.Мунтян, З.А.Павлович, В.К.Попов, В.І.Семчик, Н.І.Тітова, а також представники радянської школи екологічного права з інших союзних республік –М.М.Брінчук, С.О.Боголюбов,

³Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). – К., 2003. – 772 с.

Г.Бистров (Росія, Москва), М.М.Сторожев (Білорусія, Мінськ), С.Б.Байсалов (Казахстан, Алма-Ата), В.Яковлев (Молдова) та інших.

Нагадаємо, що услід за першою науковою роботою московських вчених «Правовая охрана природы в СССР» В.Казанцева і О.Колотінської появились наукові розробки в Україні. Це були статті, а потім монографії В.Л.Мунтяна, Н.І.Титової, присвячені проблемам колгоспного і земельного права та правової охорони природи.

Формування екологічного права як галузі юридичної науки та навчальної дисципліни, а надалі і як комплексної галузі права пов'язується передусім з іменем проф. Ю.С. Шемшученка, навколо якого у 70-х роках минулого століття створювалася українська школа екологічного права. Під його науковою опікою вирости такі відомі вчені, як Н. Малишева, З. Павлович, В. Семчик, В.З. Янчук, В.В.Янчук, Н.Красилич, М. Єрофєєв, П.Кулинич, М.Малишко. До них долучилися вихованці проф. О.С.Колбасова – С. Кравченко та В. Костицький, а також учні проф. В.Мунтяна – В.Андрейцев, представники Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого А.Гетьман, В. Попов, М.Шульга, пізніше – вчені із Донецького регіону – В. Бобкова та О.Шаповалова, з Одеси – М.Вовк, О. Погрібний.

На сьогодні поняття “екологічне право” у законодавчій практиці стало загальноновизнаним. Згадаємо, що у науці воно завжди залишалось дискусійним. Так, російський дослідник професор О.С.Колбасов, внесок якого у розвиток теорії екологічного права є одним із найбільш вагомих, вважав, що в системі права земельне, водне, гірниче, лісове право цілком рівноправні між собою і з іншими галузями, але відрізняються за ступенем свого розвитку, що зумовлено певними історичними умовами⁴. На його думку, на той час (у 1970-х рр.) ще не можливо було довести існування галузі природоохоронного права. Інтегровану галузь права, на виникнення якої можна очікувати, писав дослідник, слід назвати не природоресурсовим, а екологічним правом⁵.

⁴Колбасов О.С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР. – М.: “Наука”, 1976. – С.146.

⁵Колбасов О.С. Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР. – М.: “Наука”, 1976. – С.155-156.

Видатний український вчений Ю.С.Шемшученко раніше відзначав, що в назві “право навколишнього середовища” точніше, ніж у назві “екологічне право” відображена суть відповідної галузі права⁶. На думку Ю.С.Шемшученка, існує єдність спільної мети, на досягнення якої спрямовані регульовані відповідними нормами суспільні відносини: забезпечити гармонійну взаємодію людини і природи, створити сприятливі для життя людини умови навколишнього середовища⁷. Комплексний же характер правового регулювання, єдність цілей і специфіка змісту виступають, вважає дослідник, як інтегральна властивість правової спільності, що постає у формі незвичайної та комплексної галузі права навколишнього середовища. Її внутрішню структуру становлять окремі норми, інститути, а також галузі земельного, гірничого, водного, лісового, атмосферного і фауністичного права.

Інший дослідник В.В.Петров послідовно дотримувався визначення “екологічне право”, посилаючись на незгоду учасників наукової дискусії 1987 р. із “прозахідною транскрипцією” назви цієї дисципліни – право навколишнього середовища⁸.

Виникнення і розвиток екологічного права в Україні стало результатом об’єктивних вимог суспільного розвитку, закономірним підсумком еволюції відносин між суспільством і природою в рамках того типу суспільного розвитку, який впродовж десятиліть складався в нашій державі, а також зусиль ряду вчених, серед яких звичайно виділяється проф. Ю.С. Шемшученко як один із основоположників цього процесу.

У той же час, розвиток екологічного права в Україні гальмувався як факторами ідеологічного порядку, так й істотними недоліками самої юридичної науки, яка в цілому виявилася неготовою на належному рівні осмислити потреби практики, яка швидко розвивалася, помилковими рішеннями багатьох екологічно значущих питань, нігілістичними тенденціями, які заперечували

⁶Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 68.

⁷Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 70.

⁸Петров В.В. Экологическое право России. Учебник для вузов. – М.: БЕК, 1995. – С.5.

саму можливість існування екологічного права або істотно применшували його значення.

Головне, на що потрібно звернути увагу у цьому зв'язку, – швидкість формування та інтенсивність розвитку екологічного права України, особливо після 1986 року. Перші кроки союзної республіки, а згодом окремої держави набули вираження у правовій формі, увібравши в себе як досягнення, так і прорахунки ранніх років української незалежності. Саме перші роки існування Української держави стали періодом бурхливої законодавчої і в цілому правотворчої діяльності, формування і розвитку низки нових галузей права, серед яких одне з чільних місць належить екологічному. Історії, практично, невідомі аналогічні приклади, коли протягом лічених років були створені основи екологічного права.

Нині в Україні поки що не розроблена концепція теоретичних засад розвитку окремих галузей права. Це стосується і екологічного права. Автор ще у 1992 р. висунув свій варіант такої концепції і назвав її концепцією “екологічного дерева”. Вона містить наблизений перелік необхідних правових актів у галузі охорони навколишнього природного середовища, відображає взаємодію та загальні принципи їх підготовки, становлення системи екологічного права⁹. Можна стверджувати, що в українському законодавстві вже “виросло” “екологічне дерево”, що у нашій державі сформувалася національна система екологічного права як комплексна галузь права, яка об'єднує правові норми і правові відносини, що виникають у процесі взаємодії суспільства і природи.

Зараз ми стоїмо перед необхідністю кодифікації екологічного законодавства та прийняття Екологічного кодексу України, який врахував би остання досягнення як правової науки, так і правотворчої та правозастосовної практики. Така потреба об'єктивно обумовлена також і тим, що сьогодні

⁹Проблеми розвитку екологічного права України / Зб. тез: Екологічний менеджмент в Україні: порівняльний аналіз українського та західноєвропейського підходів. – 21-31 травня 1991р. – Женева. – 1991. – С.161; Костицький В.В. Екологічне право України: деякі проблеми теорії та кодифікації // Право України. – 1998. – №1. – С.67-72.

загально визнаним є виокремлення екологічного права як комплексної галузі права, яка об'єднує відносно самостійну сукупність норм права, що регулюють певні сфери суспільних відносин, об'єднані у самостійні галузі, підгалузі та інститути права.

Найменшою структурною складовою у системі екологічного права є правова норма – конкретне правило поведінки, установлене або санкціоноване і забезпечуване державою. Норму права можна порівнювати з молекулою речовини, яка як відомо є найменша складова речовини, що зберігає властивості цієї речовини. Молекула води є водою, а два атоми водню або атом кисню мають інші у порівнянні з водою властивості. Норма права – це найменша частинка права, яка зберігає властивості і особливості права. Найяскравіше така особливість права проявляється в екологічному праві, яке об'єднує правові норми, спрямовані на збереження довкілля, у якому проживає людина.

Отже, **екологічне право** – це комплексна галузь права, яка регулює правові відносини у сфері охорони природи, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, тобто відносини, пов'язані з охороною довкілля у цілому, охороною та використанням природних ресурсів та охороною життя і здоров'я людини у зв'язку із негайним впливом людської діяльності на довкілля з метою забезпечення збалансованого сталого розвитку в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Критеріями для «ідентифікації» екологічного права у системі права є **суспільний запит, обумовлений насуванням глобальної екологічної кризи, а також виокремлення предмету, методів регулювання суспільних відносин та принципів охорони довкілля.**

В науковій літературі загалом сформувався усталений уявлення про предмет екологічного права. Як зазначає Ю.С.Шемшученко¹⁰, під предметом

¹⁰ Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.

екологічного права розуміють специфічні для нього відносини в галузі взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем.

Ю.С.Шемшученко визначальними для предмета екологічного права як комплексної галузі з урахуванням особливостей правового регулювання щодо охорони і використання складових елементів його об'єкта вважає чотири групи суспільних відносин: відносини щодо охорони навколишнього природного середовища; відносини щодо використання природних ресурсів; відносини щодо забезпечення екологічної безпеки; відносини щодо формування, збереження та раціонального використання екомережі.

Очевидно, предметом екологічного права є: відносини, які виникають у зв'язку з так званою консервативною охороною природи (діяльністю із збереження природно-заповідних об'єктів, окремих природних комплексів та об'єктів, рослин і тварин, занесених до Червоної книги України); відносини щодо охорони та раціонального використання природних ресурсів (земель, вод, надр, лісів, тваринного світу, рослинного світу, повітряного простору); відносини із забезпечення екологічної безпеки; відносини щодо охорони екологічної мережі; відносини, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища (довкілля) у цілому; відносини щодо охорони життя і здоров'я людей від негативного впливу, обумовленого антропогенною та техногенною активністю людини.¹¹

Для екологічного права властиві певна система методів правового регулювання екологічних правовідносин. Під методом екологічного права розуміють передбачену екологічно-правовими нормами систему засобів, способів і прийомів впливу на суб'єктів екологічних відносин з метою забезпечення вимог екологічного законодавства щодо раціонального

¹¹Костицький В.В. Лісове право України. – К., 1999. – С.10.

природокористування, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки.¹²

В науковій літературі традиційно виділяють два основних методи правового регулювання: імперативний (адміністративно-правовий) і диспозитивний (цивільно-правовий). Екологічне право, зокрема, цілком успішно використовує методи, що застосовуються у фінансовому (економічний метод), кримінальному (кримінально-правовий метод), господарському, аграрному та інших галузях права.

Метод заохочення, який характерний для правового регулювання адміністративних та трудових правовідносин, у системі екологічного права застосовується у формі регулювання розмірів ставок платежів за визначені лімітами та дозволами обсягів природокористування, державній підтримці природоохоронних заходів підприємств. Методи переконання і примусу використовуються в адміністративному та екологічному праві. Назвемо тут, наприклад, зупинення чи припинення діяльності підприємства у випадку порушення приписів норм екологічного права.

Принципами екологічного права вважаються виражені в його нормах основоположні ідеї, основні засади, особливості, властивості, притаманні усім правовим нормам екологічного права, відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин. Принципи є основою побудови і функціонування права, де-факто є обов'язковими в частині дотримання для всіх без виключення суб'єктів екологічних відносин. Принципи екологічного права поряд із його предметом і методами правового регулювання екологічних відносин є критеріями, що дозволяють виділити екологічне право з поміж інших галузей права визначають природу екологічного права як комплексної галузі права.

¹² Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.; Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів – К.: Вен турі, 1996. – С. 17.

Структурування принципів екологічного права в науковій літературі здійснюється шляхом їх систематизації за основними групами, а також виділення основних принципів всередині кожної з таких груп.

Екологічне право, насамперед, базується на системі загальних (що визначають сутність права в цілому – принципи соціальної справедливості і соціальної свободи, рівноправності (рівності перед законом), єдності юридичних прав і обов'язків, відповідальності за шкоду, законності, невідворотності, відповідальності за протиправну поведінку та інші.¹³) та спеціальних (галузевих – що стосуються і діють в межах однієї галузі) принципів. Водночас відмінності у підходах ряду вчених мають місце і в частині систематизації основних принципів екологічного права.

Шемшученко Ю.С., зокрема, виділяє наступні основні принципи екологічного права:¹⁴ системності та комплексності у регулюванні екологічних відносин; пріоритетність права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України, ст. 9 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); сталого розвитку як основи гармонійного розв'язання соціальних, економічних і екологічних проблем (впроваджується в українське екологічне право в контексті прийнятого на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) “Порядку денного на XXI століття”); запобігання екологічній шкоді (ст. 3 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); раціонального використання природних ресурсів (ст. 40 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); особливої охорони природних територій та об'єктів, що мають підвищену екологічну цінність (ст. 60 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); доступу фізичних і юридичних осіб до

¹³ Бринчук М.М. Экологическое право: Учебник. – 2- изд., перерабб. и доп. – М.: Юристь, 2004. – С. 76.;
Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.

¹⁴ Екологічне право України. Академічний курс: Підручник. – Друге видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.

екологічної інформації (статті 9, 25 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); платності спеціального природокористування (ст. 3 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); поєднання прав і обов’язків, стимулювання і відповідальності у сфері дії екологічного права (статті 55, 66 Конституції України, ст. 3 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”); міжнародного екологічного співробітництва (статті 71, 72 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”).

Наведені у Законі принципи безпосередньо стосуються екологічного права, адже саме останнім регулюється екологічна діяльність як специфічна сфера суспільних відносин.

Однак, з часу ухвалення Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” минув уже значний час і ми можемо сьогодні говорити про нову систему принципів охорони довкілля, до яких окрім названих вище варто віднести: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов’язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, а також при здійсненні господарської, управлінської, гуманітарної, соціальної та іншої діяльності; попереджувальний та запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій; реалізація принципу обачності при плануванні або впровадженні будь-яких заходів з тим, який передбачає попередження або мінімізацію ризику чи небезпеки негативного впливу на довкілля; вільний доступ до екологічної інформації, гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; науково обґрунтоване нормування та планомірне обмеження впливу господарської та

іншої діяльності на довкілля; реалізація принципу „забруднювач платить” у правотворчій та правозастосовчій діяльності держави, тобто встановлення платності виробничо-господарської діяльності, яка веде до забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів; запровадження екологічних податків; вирішення питань охорони довкілля та використання його природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенних і техногенних змін територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку; субсидіарність екологічної політики держави, тобто використання в екологічній політиці держави міжнародних норм і правил, якщо вони виявляються більш ефективними, ніж національні; екологічний патріотизм, здійснення господарської, політичної, гуманітарної, соціальної та іншої діяльності з врахування екологічних інтересів України, пріоритетність для суспільства життєзабезпечуючих (соціальних, рекреаційних, захисних) функцій біосфери по відношенню до прямого (сировинного) використання природних ресурсів, використання національних стандартів, якщо їх вимоги є більш ефективними для досягнення завдань охорони довкілля, ніж міжнародні; принцип інтеграції в реалізації екологічних заходів держави; зваженість затрат на реалізацію природоохоронних заходів, фінансових можливостей держави та обов'язку держави забезпечувати екологічну безпеку; забезпечення екологічної реабілітації територій; басейновий підхід до управління у сфері охорони довкілля, охорони і використання природних ресурсів;

Зазначимо, що згадані принципи лягають в основу екологічного права як комплексної галузі права. Тому одним із засадничих принципів існування екологічного права як самостійної галузі права є його системність, що визначає місце екологічного права у загальній системі права у якості її підсистеми.

Отже, екологічне право України як комплексна галузь права «виросло» на базі екологічного законодавства та досягнень правової науки, яка сформулювала як основи правотворчої діяльності держави у цій сфері, зміст і поняття та шляхи реалізації екологічної функції держави, так і забезпечила

формування уявлень про предмет, методи і принципи екологічного права, сприяла їх наступному юридичному закріпленню в актах законодавства. Як комплексна галузь права, екологічне право створює політико-правові, соціально-економічні та морально-етичні передумови не тільки для реалізації екологічної функції держави, але й участі громадянського суспільства у цілому у справі попередження можливої глобальної екологічної катастрофи, збереження довкілля для нинішнього і прийдешніх поколінь людей, збереженні того, що стало результатом Божого промислу. Тому, без сумніву, є підстави говорити: саме екологічне право, біля джерел якого стояв Ю.С. Шемшученко, стало найкращим, що є у Бога на Землі, принаймні, у політико-правовій сфері.